

Kennisinstituut Stedelijke Samenleving (KISS)

Verslag van de zesde bijeenkomst van de KISS Praktijkkring 'Duurzaam Bouwen en Renoveren' over het onderwerp 'Duurzaam gebruik van de ondergrond'. Gehouden op woensdagmiddag 26 november 2008 in het stadhuis te Zwolle.

1) Opening en welkom

Dhr. Theo van der Krogt (programmacoördinator van KISS, een vereniging die actief is op het terrein van de ontwikkeling van de grote steden in Overijssel) heet de aanwezigen welkom op deze bijzondere bijeenkomst van de praktijkkring 'Duurzaam bouwen en renoveren'. Deze praktijkkring bestaat een jaar en dit is de zesde bijeenkomst. Tegelijk is deze bijeenkomst de onofficiële aftrap van een nieuw initiatief van de provincie Overijssel. De provincie wil een 'Kennissplatform Duurzame Gebouwde Omgeving Overijssel' realiseren. Daarom wordt het bereik van deze praktijkkring uitgebreid tot de hele provincie.

2) Inleiding van Agnes Klink (Programmasecretaris Energiepact, provincie Overijssel)

Mevr. Agnes Klink behandelt in haar inleiding drie onderwerpen:

- het energiebeleid van de provincie Overijssel (de ambities);
- de focus in dat beleid op energie in de gebouwde omgeving;
- het Kennissplatform Duurzame Gebouwde Omgeving Overijssel.

Het *Programma Energiepact Overijssel* is voortgekomen uit het collegeprogramma. De ambitie voor 2020 sluit aan bij de landelijke doelstelling om te komen tot een CO₂ reductie van 30% ten opzichte van 1990. Daarvan wordt 60% bereikt via duurzame energie en 40% via energiebesparing. De duurzame opwekking van energie wordt uitgedrukt in kiloton CO₂/j: 30 zon, 60 wind, 1140 biomassa en 70 omgevingwarmte (rest, aardwarmte, Koude- en Warmteopslag). Het leeuwendeel komt dus van de biomassa. Ook de reductie door energiebesparing wordt uitgedrukt in kiloton CO₂/j: 330 huishoudens/woningen, 490 bedrijven en 80 van verkeer en vervoer.

De doelen en aanpak van het Energiepact zijn uitgewerkt in een notitie. Het Energiepact bestaat uit alle partijen die met de provincie afspraken maken over concrete reductie van CO₂, want de sleutel tot het uitvoeren is delen van kennis en verbinden. Dat gebeurt op drie manieren:

- clustervorming, praktijkkringen, netwerken;
- bijeenkomsten, symposia;
- leren voor Duurzame Ontwikkeling.

De uitvoeringstrategie is dat we ons richten op een breed spectrum en op het volhouden van de inspanning. Dat houdt concreet in: clustervorming in kansrijke takken (technologieën bundelen), het steunen van initiatieven

(met geld, regels en aandacht), het ontwikkelen en aanpassen van instrumenten, het initiëren van projecten (o.a. haalbaarheidsonderzoeken), netwerkvorming en communicatie, en de voorbeeldfunctie van de provincie.

Bij de focus op **energie in de gebouwde omgeving** gaat het om nieuwbouw en om verbetering van woningen en andere gebouwen (utiliteitsbouw). Uit het Ecofysrapport (wordt wellicht later uitgebreider gepresenteerd) blijkt dat er een flink potentieel is: er zijn grote kansen, maar ook lastige opgaven. De inspanningen voor 2009-2011 op dit gebied bestaat uit financiële ondersteuning van projecten (tender en via het EBA is extra budget beschikbaar voor gemeenten), verkenning van energieafspraken met gemeenten en energie-eisen in andere programma's (ISV's) en het kennisplatform.

Voor het **kennisplatform** zoeken we aansluiting bij deze praktijkkring (zo gebruiken we de expertise van KISS), 4-5 keer per jaar spreken we met de gemeenten en er is ook een digitaal platform. Graag krijgen we als provincie input voor onderwerpen. Ze zal de aanwezigen hiervan op de hoogte houden.

3) Inleiding door Christian Voortman (beleidsadviseur milieu, gemeente Zwolle)

Dhr. Christian Voortman werkt bij afdeling Ruimte en Strategie van de gemeente Zwolle. De afdeling is verantwoordelijk voor de beleidskaders voor de stedelijke ontwikkeling. Alle disciplines zijn daarin vertegenwoordigd. De intentie is integraal te werken, maar in de praktijk is het vaak een stapeling. Zelf weet hij het meest van energie en verzorgt met een collega de milieu-inbreng. De meeste collega's zijn op pad in verband met de week van de bodem. Uitgangspunt voor het beleid zijn de omgevingskenmerken en krachten per gebied) bijvoorbeeld de mogelijkheden voor Koude- en Warmteopslag (KWO). Daarbij wordt het milieu vertaald naar de ruimtelijke ordening. Op heel veel plekken in de stad is de gemeente op die manier bezig en kijkt men goed naar de ondergrond, bijvoorbeeld in de A28 zone waar de ondergrond een belangrijke rol speelt.

De ondergrond proberen we meer gestructureerd in kaart te brengen door een onderscheid te maken tussen **ondergrondsystemen** (abiotisch systeem, biotisch systeem, watersysteem) en **ondergrondkwaliteiten** (draagkwaliteit, informatiekwaliteit, productiekwaliteit, regulatiekwaliteit). De ondergrond kan een belangrijke bijdrage leveren aan deze kwaliteiten, maar daarvoor is een goede ordening nodig. Bijvoorbeeld door een koppeling te maken met grondwatersanering en gebruik te maken van Koude- en Warmteopslag (KWO). De ondergrond moet wel duurzaam (People, Profit, Planet) zijn. Daarvoor moeten we kijken naar de omgeving en belangrijke afwegingen maken. Ook is een combinatie van functies mogelijk. Voor haar Visie op de ondergrond heeft de gemeente Zwolle, de prijs het Ei van Columbus gekregen ter waarde van 12.500 EURO. De Visie laat vooral de mogelijkheden zien. Het gaat nu om de hoe-vraag. Dat levert veel knelpunten op (zie presentatie Bert Bekkers).

Op de basis van de Visie is een **film** gemaakt van 15 minuten die Christian Voortman laat zien. De film laat goed de verschillen zien in de ondergrond tussen vier gebieden in de stad: het Centrum van Zwolle (veel kantoren, regie gemeente, door een minder intensieve bodemsanering is er geld over voor schoon grondwater), Noordwest Zwolle (woningbouw, waterpeil belangrijk), Noordoost Zwolle (bedrijven, natuurontwikkeling) en de Oostelijke

Schone Rand (gemengd, landelijk, extensief, recreatie, kleinschalige bebouwing en reservegebied voor schoon grondwater). Het kan een voordeel opleveren van 150 miljoen in 20 jaar, maar daarvoor is een andere manier van samenwerken nodig. De conclusie van de film is dat Zwolle klaar is voor de toekomst. Zwolle heeft zo een landelijke en wellicht ook een mondiale impact.

- Een vraag vanuit de zaal is hoe je de verschillende disciplines dezelfde kant op krijgt. *Christian Voortman* zegt dat het een lang proces van vier jaar was. Je moet anderen er continu bij betrekken, maar eerst bij jezelf beginnen. Dan ontstaat er een omslag. Duurzaamheid is meer dan milieu. Het omvat ook economie en planologie. Zo ontstaat er een integraal plaatje. De uitvoering moet overigens nog gebeuren. Daarvoor is regie nodig van de gemeente, bijvoorbeeld in de vorm van een structuurvisie.
- Iemand in de zaal merkt op dat het gemakkelijk in de nieuwbouw is te realiseren. De uitdaging is om het ook te doen in de bestaande bebouwing. Dat klopt vindt ook *Christian Voortman*. We moeten daarom goed kijken naar de mogelijkheden die er zijn.
- Na de laatste inleider is er meer tijd voor de discussie.

4) Inleiding van Bert Bekkers (Accountmanager KWO van Brabant Water)

Een uitgebreid overzicht van de presentatie van *dhr. Bert Bekkers* is terug te vinden in de sheets die als bijlage bij dit verslag zijn opgenomen. De weergave in dit verslag beperkt zich tot een aantal belangrijke aanvullingen op de sheets, de vragen vanuit de zaal en de discussie.

- Veel KWO-projecten (Koude- en Warmteopslag) zijn op plaatsen met wateroverlast. Daar kun je wateronttrekking combineren met energieopwekking.
- Het gebruik van grondwater als grondstof is een vak apart. Er is behoefte aan kennis en het uitsmeren van investeringen op langere termijn. Dan krijg je lagere exploitatiekosten.
- Naast inzicht en kennis ontbreekt bij veel gemeenten ook de durf om te investeren in KWO-projecten. Dat heeft te maken met de beschikbaarheid van geld en de keuze voor duurzaam bouwen.
- Een vraag vanuit de zaal is hoe het zit met de fasering van de projecten. Hiervoor zijn goede afspraken nodig met de gemeente en de projectontwikkelaar in verband met de nodige voorinvesteringen.
- Iemand anders vraagt naar de minimale omvang van projecten. Die ligt tussen 7000 en 10.000 kubieke meter. Daarom is er terughoudend bij toepassing van KWO in de woningbouw. Daar is de verhouding koude $\frac{1}{3}$ en warmte $\frac{2}{3}$, terwijl het koude $\frac{1}{2}$ en warmte $\frac{1}{2}$ moet zijn. Het kan wel bij utiliteitsbouw. De tendens in de woningbouw is naar minder energiebehoefte aan verwarming. Maar ook in de toekomst is een bepaald volume nodig. Er is geen vast omslagpunt: dat hangt af van de bodemstructuur.
- De afstand van KWO-systemen (die elkaar beïnvloeden) tot elkaar is sterk afhankelijk van de ondergrond. Dat moet je per project en integraal bekijken.
- Iemand uit de zaal merkt op dat in Rijssen een bron verstopt is en alleen bruin water oplevert. Dat heeft te maken met een gebrek aan onderhoud. Je moet elk half jaar spuiten en de bron goed controleren. We houden systemen op afstand in de gaten (monitoring) op hun temperatuur en wateronttrekking. Bij on-

derbenutting is er een lagere energiebesparing. Hier wringt vaak de schoen. De energetische balans in het systeem moet per jaar kloppen. Hiervoor heb je vijf jaar de tijd.

- Het antwoord op de vraag naar de luchtbehandeling is dat dit gebeurt via een warmtewisselaar. Een vervolgvraag is of er ook wordt gedacht aan het gebruik van open water. Nee, dat is zonde, want er is dan een probleem met de temperatuur van het water voor de warmtewisselaar en dus met het beheer.
- *Wim Gilijamse* (Saxion Hogescholen) stelt het punt van de regie aan de orde. Wat zijn de instrumenten voor de provincie en de gemeente? De provincie is belast met de vergunningverlening, de gemeente moet aan de bel trekken (ook als zij niet zelf de grond bezit). Een projectontwikkelaar is voorstander, maar vindt het jammer dat de discussie altijd over de regie (dus over macht) gaat en niet over samenwerking. Er zijn parallelle belangen, want de voordelen kun je gewoon plat uitrekenen. *Theo van der Krogt* vindt regie wel belangrijk bij tegengestelde belangen, want niet iedereen loopt even hard bij de KWO-projecten. Hij vindt het ook belangrijk dat goede voorbeelden naar buiten worden gebracht.
- Aan een projectontwikkelaar wordt gevraagd hoe hij zijn geld het liefst terugverdient. Het liefst doet hij dat via de klant, maar wezenlijk maakt dat niets uit. Je ziet ook een ontwikkeling naar schaalverkleining, omdat de techniek als zodanig functioneert. Er is een kortere terugverdientijd (5-10 jaar) als je de koude kunt verkopen, maar dat hangt af van de structuur van de ondergrond. Een molenbron kun je vrijwel overal toepassen. Er zijn legio spelers die dat wel zien zitten.
- *Theo van der Krogt* vindt dat je nauwkeurig moet kijken waar het wel en niet kan. Het is een taak voor de gemeente om hierover duidelijkheid te creëren en wellicht ook voor de provincie als vergunningverlener. *Agnes Klink* zegt dat de provincie Overijssel ook bezig is met een visie op de ondergrond.
- Iemand vraagt of de ontwikkeling met de ondergrond in Zwolle ook de planologie verandert. Het is voor *Christian Voortman* lastig daar voorbeelden van te noemen, er is niet onmiddellijk resultaat. Wat zou er dan moeten veranderen is de vervolgvraag. Kantoren kunnen wellicht op een andere locatie worden gebouwd, waarbij de ondergrond structurerend kan zijn.

5) Afsluiting

Dhr. Theo van der Krogt bedankt iedereen voor zijn inbreng en ziet iedereen graag weer terug bij de volgende bijeenkomst van de praktijkkring. Zegt het voort. Na afloop is er nog een hapje en een drankje.